

17. *Леп'явко С.* Козацькі походи на татар у 1570–1580-х роках / С. Леп'явко // www.cossackdom.com/articles/lepriavko_pohodu.htm
18. *Стороженко І.* Великий Кордон і українське козацтво кінця XV – середини XVII ст. / І. Стороженко // Київська старовина. – 2006. – № 1. – С. 31–45.
19. *Финкель К.* История Османской империи: Видение Османа / К. Финкель. – М., 2010.
20. *Флоря Б.* Россия и походы запорожцев в Молдавию в 70-х годах XVI в. / Б. Флоря // Карпато-Дунайские земли в средние века. – Кишинев, 1975. – С. 214–228.
21. *Чорновол І.* «Дикий Захід» і «Дике Поле»: Україна у світлі тези Фредерика Джексона Тернера (1861–1932) / І. Чорновол // www.shevchenko.org/users/shevchenko-cgi/webdata_news.cgi?fid=1205945129&query=pagenum%3D13%26cgi_function%3DSearch&cgifunction=form
22. *Чорновол І.* З історії історичної науки в США: історіографія Латинської Америки і «теза Болтона» / І. Чорновол // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2008. – № 19. – С. 132–156.
23. *Чорновол І.* Теорія компаративних фронтирів / І. Чорновол // Регіональна історія України : [зб. наук. ст.]. – К., 2009. – Вип. 3. – С. 41–66.
24. *Чорновол І.* Фронтири Росії / І. Чорновол // www.kritiki.net/2007/06/24/frontiri-rosii-1; www.kritiki.net/2007/06/24/frontiri-rosii-2; www.kritiki.net/2007/06/24/frontiri-rosii-3
25. *Щербак В.* Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / В. Щербак. – К., 2006.
26. *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків / Д. Яворницький. – Л., 1991. – Т. 1.
27. Там само. – Т. 2.

Надійшла до редакції 30.11.2010

УДК 94 (477) «XVI»

Г. М. Виноградов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVI ст. ТА ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Розглянуто геополітичні аспекти генези українського козацтва протягом першої половини XVI ст. у контексті продовження формування розпочатої за Івана III та продовженої за князювання Василя III геополітичної доктрини Великого князівства Московського як спадкоємця давньоруської та візантійської державності.

Ключові слова: українське козацтво, Велике князівство Московське, Кримське ханство, Велике князівство Литовське, Османська імперія, геополітика.

Рассмотрены геополитические аспекты происхождения украинского казачества на протяжении первой половины XVI в. в контексте продолжения формирования начатой при Иване III и продолженной при Василии III геополитической доктрины Великого княжества Московского как наследника древнерусской и византийской государственности.

Ключевые слова: украинское казачество, Великое княжество Московское, Крымское ханство, Великое княжество Литовское, Османская империя, геополитика.

Ukrainian Cossacks Genesis's Geopolitical Aspects During First Part of XVIth Century in Forming of Ivan III and Basil III Geopolitical Doctrine Context are showed.

Key words: Ukrainian Cossacks, Moscow Great Dukedom, Lithuanian Great Dukedom, Crimea Khaganate, Osman Empire, geopolitics.

Актуальність досліджуваної проблеми полягає насамперед у тому, що, по-перше, в регіоні Південно-Східної Європи в силу об'єктивних історичних обставин на зламі XV–XVI ст. сфокусувалися геополітичні інтереси не просто низки країн, зацікавлених у впливах на процеси в зазначеному районі, а християнської та ісламської цивілізацій, що суттєво драматизувало відносини між ними після переломного 1453 року; по-друге, драматизм посилювався з огляду на те, що протягом другої половини XV ст. в цілому сформувалися російська та турецька доктрини щодо претензій на римську імператорську спадщину через посередництво візантійського чинника, а оскільки в російському випадку він посилювався завдяки давньоруському посередництву, до конфлікту долучалися також інші претенденти на державну спадщину Давньої Русі: з одного боку, королівство Польське та Велике князівство Литовське, що традиційно знаходилися у персональній унії, а з іншого, утворене у цей період на уламках Золотої (більш правильно – Білої, оскільки оригінальною тюркською мовою назва була саме Ак Орда) Орди Кримське ханство, використовуючи тривалу васальну залежність руських і литовських земель від ординських ханів і прагнучи, відповідно, реанімувати цю залежність. Сеньйорат же Туреччини над Кримом давав першій реальний шанс стати важливим фігурантом у геополітичній грі навколо давньоруської спадщини. Крім цього треба враховувати глибоку кризу католицизму на початку XVI ст., що привело, як відомо, до формування цілої низки протестантських течій, які за умов підтримки з боку сильних державних діячів з часом посіли важливе місце в європейській та світовій політиці, тому папська Курія наполегливо шукала територіальної та владної «компенсації» за рахунок не тільки православних, але й ісламських країн з численним християнським населенням та відповідними культурними традиціями.

З огляду навіть на стисло викладену міжнародну ситуацію в Південно-Східній Європі на період рубежу XV–XVI ст. та першої половини XVI століття стає зрозумілим, що до 1547 р., тобто коронації Івана IV як царя (що підняло статус російського володаря до імператорського рівня поряд монархами Криму, Туреччини та Священної Римської імперії, залишивши позаду королів польського, шведського та великого князя литовського), коли геополітична ситуація більш-менш збалансувалася, українські терени в цілому, як територіально більш причетні до давньоруської спадщини, а особливо литовсько-кримське прикордоння об'єктивно мали стати місцем зосередження далекоюсяжних інтересів низки зацікавлених країн, і не в останню чергу Росії. Остання обов'язково повинна була ретельно відстежувати ситуацію в зазначеному регіоні, звертаючи особливу увагу на, так би мовити, тимчасово чи постійно «несистемні» чи «позасистемні» елементи, якими при нагоді можна було б скористатися на власну користь: об'єднання невдоволених маргіналів, нерегулярні військові формування, які у міжвоєнні періоди не мали постійного заняття, найманці, розорені шляхтичі, втікачі, злочинці тощо.

Історіографія проблеми та особливості джерельної бази цікаві тим, що якщо роль польської, литовської та кримськотатарської сторін у формуванні українського козацтва вже досить детально вивчена та не викликає принципових заперечень та сумнівів, то російська складова генези зазначеного явища стосовно першої половини XVI ст. і до сьогодні залишається не тільки не дослідженою, але й такою, що не зазнала наукового оформлення навіть на рівні постановки проблеми. Російський чинник стає помітним для науковців приблизно з середини 60-х рр. XVI ст., зокрема з активізації зовнішньополітичної діяльності Івана Грозного в рамках його опричних реформ та «козакування» князя Дмитра Вишневецького (який, ймовірно, цілком міг виконувати побажання російського монарха, проводячи будівельні організаційні заходи щодо українського козацтва на кордонах з Кримським ханством, на рішучу війну з яким, поряд з Казанським, Астраханським та Сибірським, була налаштована Москва), тим більше, що і перше, і друге підкріплюється документальними та оповідними джерелами, роблячи можливим формувати досить надійні наукові концепції.

Стосовно першої половини століття можна розраховувати, на жаль, тільки на гіпотетичний рівень тверджень стосовно виникнення, формування політичних, соціальних, військових та інших структурних складових. Утім, як добре відомо, перебіг подій початкових етапів історії українського козацтва посідає традиційно важливе місце не тільки в системі україністичних студій, але й серед численного кола праць, присвячених пізньосередньовічній та ранньомодер-

ній історії Південно-Східної Європи. Вкрай фрагментарна джерельна база унеможливорює детальне реконструювання подій з досліджуваної проблематики, до того ж нечисленні джерела стосуються переважно питань дипломатії, розвідки, контррозвідки зацікавлених сторін, створення агентурних мереж, збирання інформації щодо противника тощо, що об'єктивно не дає можливості чекати від документів правдивості та вичерпності. Практично уся сукупність дотичних проблеми джерел введена до наукового обігу та неодноразово перебувала у фокусі уваги дослідників різних наукових шкіл та політичних переконань. Відсилаємо зацікавленого читача до авторитетних узагальнюючих праць останнього десятиліття, в яких проаналізовані основні сюжетні, персоналогічні, інформаційні та інші складові документальних та наративних джерел з історії українського козацтва першої половини XVI ст., зокрема Д. Вирського, С. Леп'явка, Б. Черкаса, В. Щербака [4; 10; 17; 21; 22; 23]; крім того, російський вектор досліджуваних питань до певної міри детально охарактеризований у розвідках В. Смирнова, О. Зіміна, С. Каштанова, М. Бичкової, Н. Коллмана, М. Крома, Г. Хорошкевич, О. Філюшкіна та інших [3; 5; 6; 7; 8; 9; 11; 14; 15; 16].

Отже, **метою** цієї наукової розвідки є критичний та коментований на підґрунті сучасних теоретико-методологічних та методичних можливостей розгляд найбільш визначальних складових зовнішньої політики Російської держави, які прямо чи посередньо вплинули на процес формування українського козацтва. Зазначена мета передбачає вирішення наступних **дослідницьких завдань**:

1) охарактеризувати найбільш типові зміни в російській ідеології на межі XV–XVI ст., тобто на зламі, висловлюючись сучасною термінологією, Середньовіччя та Ранньомодерного (Нового) часу, в рамках яких були сформульовані нові геополітичні плани на теренах Південно-Східної Європи;

2) проаналізувати зміст південно-західних (відносно Росії) зацікавлень Великого князівства Московського, пов'язаних зі стратегічною метою включення до складу держави ханств, утворених на місці Білої Орди, в тому числі Кримського ханату;

3) розглянути основні заходи Москви на українському напрямку зовнішньої політики, які прямо чи посередньо були спрямовані на сприяння утворенню на кордонах з Кримом професійних військових підрозділів для виконання геополітичних задач щодо оголошених Росією територіальних претензій на давньоруську та візантійську державну спадщину.

Теоретико-методологічним підґрунтям роботи є класичні принципи науковості, об'єктивності, системності та історизму, а також історико-порівняльний, історико-хронологічний, історико-

ретроспективний та синтетичний семіологічний (особливо важливий для аналізу історичних явищ досліджуваної епохи) методи.

Насамперед необхідно зазначити, що християнський світ на 1492 р. від Різдва Христового чекав на Судний день, оскільки за розрахунками ще ранньохристиянських інтелектуалів на цей рік припадав кінець сьомого дня після біблійних шести днів творіння, коли Господь мав вирішити долю людства. З огляду на це і католики, і православні мали у своєрідний містичний спосіб звітувати Творцю Небесному про досягнення та втрати християнського світу за попереднє тисячоліття, а для вірних східного обряду, як і для християн у цілому, ситуація була, м'яко говорячи, невтішна: по-перше, не було жодної абсолютно незалежної православної країни, а на 1453 р., як добре відомо, остаточно втратила державність єдина законна, на думку православних, спадкоємиця Римської імперії і безумовний лідер християнського світу Візантія; по-друге, після кількох спроб не було подолано розкол християнства на дві конфесії та численні єретичні течії, що прикро погіршувалося існуванням на сході православного світу розколу на йосифлян та нестяжателів, а також поширенням у Великих князівствах Литовському та Московському ересі «ожидовілих» («жидовствующих»); по-третє, суттєво загострилося протистояння зазначених великих князівств у боротьбі за давньоруську державну спадщину, оскільки переможець, продемонструвавши наполегливість, рішучість та професійність, мав більше шансів заслужити милість Божу та прощення гріхів [1; 2].

Великий князь московський Іван III усвідомлено розпочав підготовку до тривалої боротьби за давньоруську (чого вартий вже один його новий титул «Государ усієї Русі») та візантійську спадщину, а якщо врахувати зазначені претензії Візантії на лідерство у християнському світі, то апетити князя поширювалися і на численні турецькі володіння, включаючи і Кримське ханство, адже Туреччина від середини XV ст. вважалася (і з цим не могли не погоджуватися і християни) одним з претендентів на римську імперську спадщину. З монархічної точки зору амбіції Івана III були цілком обґрунтованими і сприймалися сучасниками без особливого здивування, більше того: Священна Римська імперія германської нації використовувала стосовно російського володаря семантично ідентичні титули «імператор» та «кайзер» (звернемо увагу, що офіційно Росія стала царством тільки у 1547 р.), а Рим максимально посприяв одруженню Івана на небозі останнього візантійського василевса Зої (після прийняття православ'я – Софії) Палеолог, що вже на династичному рівні посилило провізантійські геополітичні тенденції Великого князівства Московського. Необхідно, правда, обмовитися стосовно того, що подібна лояльність Риму до цього шлюбу, дивна на перший погляд, по-

яснюється просто: Папська Курія у такий спосіб планувала перекопати Івана III прийняти католицизм з метою об'єднати християнство на власному догматичному та літургійному підґрунті, що було, як зазначалося, стратегічною ціллю християнської цивілізації наприкінці XV ст. Великий князь, у свою чергу, активно залучав італійських католиків до будівництва не тільки нового Московського Кремля, але і до численних православних культових споруд, що можна було б розцінити як святотацтво, якщо не взяти до уваги мету об'єднання християнства тільки вже на православному ґрунті [Див. детально: 1; 2; 5].

За князювання сина Івана III на Софії Палеолог Василя III псковським ченцем Філофеєм у 20-х рр. XVI ст. створюється відома доктрина «Москва – Третій Рим», яка мала, як доводять сучасні інтерпретації, подвійний смисл: з одного боку, вона демонструвала відверті геополітичні претензії російської столиці на римську імперську спадщину, яка включала і власне Рим, і Другий Рим – Константинополь, але з іншого боку концепція Філофея містила попередження стосовно того, що Перший Рим, католицький, з православної точки зору зазнав духовно, Другий Рим – реально, потрапивши під владу турок-мусульман, отже, саме Москва, врахувавши вади та гріхи двох попередніх Римів, має стати Третім Римом – рятівником та об'єднувачем Русі, православного світу та християнства в цілому [5, с. 323–363; 13; 15, с. 298–304].

Викладене вище дає підстави на гіпотетичному рівні висловити припущення, що протягом першої половини XVI ст., переважно в межах великого князювання Василя III (від офіційного проголошення його спадкоємцем престолу у 1502 р. і до смерті у 1533 р.) південно-західний напрямок зовнішньополітичної активності мав стати для Росії одним з визначальних, оскільки дозволяв одночасно поєднати кілька принципів складових: литовську, кримську та турецьку. За ними неважко помітити актуальні для Москви загальноруський та візантійсько-римський вектори, які об'єктивно повинні були набути особливої зацікавленості з боку російського естеблїшменту, в тому числі і в царині активізації російської дипломатії та агентури з метою максимального сприяння утворенню якщо не відверто декларативно, проте лояльних до геополітичних зусиль Росії професійних військових структур, які можна було б використати, апелюючи до спільної православної віри, загальноруських ідеалів, боротьби з ісламом тощо.

Важливою складовою досліджуваних проблем є відоме повстання князя Михайла Глинського 1508 р., причини та мотивація якого, з огляду на брак джерел та суперечний характер інформації тих, які є у розпорядженні дослідників, залишаються невідомими. Оскільки це повстання на рівні сучасних наукових можливостей є достатньо вивченим [5, с. 79–94; 15, с. 111–117], зазначимо лише, що найімо-

вірнішою метою Глинського, як і попереднього князівського виступу 1481-1482 рр., була спроба відродити давньоруську державну традицію, тож керівництво Великого князівства Литовського, яке в свою чергу вважало себе спадкоємцем Русі, придушило сепаратистські виступи особливо жорстоко. Михайло Глинський з частиною рідні після поразки знайшов притулок у Росії, більше того: найвірогідніше походження Глинських (нехай і напівлегендарне, але таке, що не піддавалося сучасниками сумніву) від тих нащадків балярбека Мамай (якого нерідко помилково вважають ханом: як не нащадок Чингісхана, Мамай не міг бути ханом), які мали кровний зв'язок з ханами Білої Орди, стало приводом для одруження Василя III та небози князя Михайла Олені, тож їх син Іван – перший російський цар Іван IV – мав повне право на території кількох ханств, які виникли на ординських уламках, з чим не міг не рахуватися і християнський, і тюрксько-ісламський світ. Саме династичне підґрунтя було для Івана Грозного найпереконливішим аргументом в його територіальних та владних претензіях на Казанське, Касимівське, Астраханське, Сибірське та, зрештою, Кримське ханства, особливо актуальне у нашому випадку.

Взагалі треба констатувати, що український в цілому та козацький зокрема напрямки зовнішньої політики Росії об'єктивно були тісно пов'язані з комплексом складних російсько-литовських, а враховуючи існування польсько-литовської персональної унії, і російсько-польських взаємин, а через останні – і російсько-європейських, які включали політичні, економічні, релігійні тощо сегменти. Усвідомлюючи всю складність та багатоаспектність сформульованих проблем, ми зосередимося переважно на власне козацькому напрямку, який, проте, фокусував у тій чи іншій мірі елементи всіх зазначених сегментів та, безперечно, татарсько-турецьку складову. Стосовно останньої необхідно обмовитися стосовно тієї принципової обставини, що перелічені вище ханства – спадкоємці Білої Орди не відмовлялися від територіальних та владних претензій на руські та литовські землі, оскільки останні свого часу були ординськими васалами, тож мали залишатися у такому статусі й надалі. Тож зовнішньополітична активність паралельно з російською та литовською спостерігається на південно-руських кордонах і з боку Криму, яка суттєво посилювалася участю ще одного серйозного гравця – сюзерена ханства Туреччини, яка, як зазначалося, мусила визнаватися і християнською спільнотою в державно-юридичному сенсі спадкоємицею Візантії та, відповідно, Риму.

Далі ми зупинимося усього на кількох типових епізодах російської зовнішньої політики першої половини XVI ст., переважно другого десятиліття цього століття, у багато чому, на наше переконання, визначального для подальшої долі Східної та Південно-Східної Євро-

пи як у теоретичному (формулювання та початок впровадження нових теологічних та геополітичних доктрин), так і у практичному (розробка та перші етапи реалізації нових зовнішньополітичних проєктів у відповідності з можливостями та викликами нової епохи) вимірах. У складній та запутаній обстановці взаємних територіальних та владних претензій, коли кожна зі сторін була переконана у власній правоті, а протилежна, відстоюючи своє, в принципі розуміла та поважала позицію опонента, протягом XVI ст. (як, власне, і раніше, і пізніше) спостерігаються доволі цікаві союзні комбінації. Особливо насиченим на події в царині російсько-кримських взаємин, які в сукупності дозволяють окреслити зміст явних та прихованих позицій учасників, виявився 1515 р.; на наше переконання, саме події цього та кількох наступних років актуалізували пошуки російської геополітичної стратегії, яка була акумульована у відомій доктрині «Москва – Третій Рим». Отож, у березні 1515 р. кримський калга (офіційний спадкоємець ханського престолу) Мухаммед-Гірей разом з київським воєводою Андрієм Немировим та черкаським та канівським воєводою Остафієм Дашковичем (Дашкевичем) здійснили напад на Чернігів, Стародуб та Новгород-Сіверський, полонивши, за різними даними, від 60 до 100 тис. підданих Москви. Показово, що останній з фігурантів операції відомий не просто в якості одного з організаторів-практиків українського козацтва як професійної військової організації, але й як поважний суспільний діяч Великого князівства Литовського та Королівства Польського, який неодноразово на спільних сеймах двох держав у Пйорткові висловлювався за реорганізацію козацтва за зразком лицарських орденів [5, с. 170-171; 19, с. 21]. Цікаво, що арбітром у вирішенні цього конфлікту Росія обрала Туреччину, куди спеціально було відправлено посла В. Коробова, який, крім іншого, пропонував налагодити більш тісні дипломатичні відносини між країнами з метою нейтралізації антиросійської агресії Бахчисарая та Казані, у протилежному випадку погрожуючи зближенням Москви з традиційним ворогом Стамбула Священною Римською імперією [5, с. 171; 14, с. 74–77].

Російсько-кримські взаємини суттєво ускладнилися у травні 1515 р., коли після смерті відносно лояльного до Москви Менглі-Гірея ханом став згаданий вище Мухаммед-Гірей, який ще за життя батька фактично відповідав за зовнішню політику Криму. В грамоті Василя III до нового хана, в якій того великий князь поздоровляв зі сходженням на престол, висловлювалося сподівання на налагодження міждержавних взаємин та пропонувалося не створювати разом з Литвою чи іншими країнами антиросійських коаліцій чи союзів. Василь III запевняв хана, що активізація російських військ та безпосередня присутність великого князя на кордонах з Литвою пов'язані виключно з російсько-литовськими територіальними протиріччями, а

не з метою походу на Крим [5, с. 172-173]. Очевидно, що з огляду на ці заходи російська сторона усвідомлювала «ревнощі» Криму до, в першу чергу, литовського питання, адже, на відміну від Великого князівства Московського, фактичним васалом якого на цей час вже були Касимівське та Казанське ханства, Велике князівство Литовське продовжувало розглядатися як невід'ємна складова ханських володінь, що посилювалося існуванням між Польщею та Литвою саме персональної унії, згідно зі змістом якої в одній особі польський король і великий князь литовський не об'єднували частини країни в єдине ціле, визнаючи в такий спосіб продовження існування, нехай суто номінальної, але васальної залежності литовських земель від Криму, що формально виправдовувало втручання останнього в литовські справи.

Цікаво, що 12 серпня до ставки Василя III у Боровську приїхав посол до Криму М. Тучков, де перебував з 1511 р., що багато про що говорить, оскільки засвідчує існування тривалої невизначеності у російсько-кримських взаєминах. Вимоги нового хана були наступними: передача Криму восьми сіверських міст (Новгорода-Сіверського, Брянська, Стародуба, Путивля, Рильська, Почепа, Карачаєва та Радогоща), відпущення з полону колишнього казанського хана Абдул-Латіфа зі слугами та, що особливо мало вразити російську сторону, повернення Великому князівству Литовському Смоленська [5, с. 173]. Останнє означало, що Крим був небайдужий до спірних російсько-литовських територіальних питань, які намагався максимально використати на власну користь, оскільки геополітика Гіреїв трималася, крім іншого, на прагненні повернути реальну владу над руськими землями.

З огляду на пікантність ситуації Москва не могла відкрито сприяти утворенню лояльних до власних геополітичних планів особливих військових підрозділів, які одночасно, у разі потреби, сприяли б, з одного боку, напруженню кримсько-литовських взаємин, зокрема, для відволікання з російського фронту регулярних військових частин Великого князівства Литовського у ході постійних збройних сутичок та війн, а з іншого відволікали б кримські сили від антиросійських виступів. Непевний юридичний статус, але високий рівень професійної підготовки та принципова налаштованість зазначених підрозділів на православні культурно-релігійні ідеали, а також на славні державні традиції Давньої Русі теж були вигідні Росії, оскільки перша обставина передбачала васальну клятву володарю з усім комплексом обов'язків, що суттєво обмежило б втручання російської сторони, а друга дозволяла у разі потреби безпрограшно апелювати до православної віри та авторитетних державних ідеалів минулого, захисником та реаніматором яких виступала Москва.

Показовою у ситуації існування геополітичної поліфонії на теренах Сходу Європи була позиція Туреччини, якій, з огляду на «рим-

ське» підгрунття її територіальних та владних претензій, для реалізації власних геополітичних амбіцій у зазначеному регіоні необхідно було час від часу охолоджувати антитурецькі тенденції в політиці Криму за рахунок відволікання його уваги діями з боку Литви чи Росії. Нагадаємо, що попри васальну залежність Кримського ханства від Туреччини, перше, з одного боку, мусило з цим миритися з огляду на згаданий римський чинник, але з іншого, враховуючи той фактор, що за східними ієрархічними уявленнями хани стояли вище султанів, Чингізиди Гіреї вважали свій васальний статус принизливим і користувалися найменшим приводом для власних антитурецьких виступів або, як мінімум, провокування антитурецьких демаршів противників чи опонентів Туреччини. Остання, безпосередньо не виступаючи проти васала, у чому, зрозуміло, не було потреби, проте не пропускала жодного приводу зіпсувати настрої ханам, зокрема, як у випадку гарантій султана Василю III щодо добросусідських намірів, письмове підтвердження яких привіз до московського князя посол В. Коробов у лютому 1516 р. [5, с. 175; більш детально див.: 15, с. 242–269].

Невизначеність та заплутаність міжнародної ситуації посилилася навесні 1516 р., коли Мухаммед-Гірей на просто прохав, а, відверто погрожуючи, наполягав на російській допомозі в боротьбі з Ногайською Ордою, яка заважала здійснити кримчакам похід на Астраханське ханство. Зміст погрози полягав у тому, що у разі відмови Росії хан обіцяв не розривати договору з королем польським та великим князем литовським Сигізмундом (що, власне, і не зробив попри завіряння, ратифікувавши у березні кримсько-литовський, по суті – антиросійський, договір). Правда, досвідчений у таких справах Василь III, у свою чергу, ухилився від кримських вимог, на що Крим не забарився відповісти нападом у червні 1516 р. на рязанські та мешчерські калги Богадур-Салтана, що само по собі багато про що говорить з огляду на високий статус ватажка. Кримський хан практично відразу після російського протесту відреагував листом, в якому запевнив Москву у своїй непричетності до події; остання ж «наївню» запропонувала поновити російсько-кримський антилитовський союз.

Зазначена «наївність» у зовнішній політиці зацікавлених сторін, кількість прикладів проявів якої без особливих труднощів можна продовжити, була для обізнаних та компетентних сучасників цілком зрозуміла, оскільки пояснювалася історичною, юридичною та династичною обґрунтованістю претензій на давньоруську, візантійську та, ширше, римську спадщину кількох фігурантів як з боку християнського, так і ісламського світу. Тому кожен з претендентів, виступаючи на дипломатичному чи військовому фронті проти опонента, в той же час цілком усвідомлював правомірність претензій конкурента, використовуючи «наївність» в запропонованому сенсі як своєрід-

ний пом'якшуючий захід у складних міждержавних стосунках. Отже, прагнення мати напівофіційні, без певного юридичного статусу, але професійні військові зағони в самій, без перебільшення, «гарячій» точці пересічення геополітичних інтересів Криму, Туреччини, Польщі, Литви та Росії, а саме на нестійкому «великому степовому кордоні» Великого князівства Литовського та Кримського ханства, де, як неодноразово зазначалося, схрещувалися інтереси ісламської та християнської цивілізацій, саме Великому князівству Московському було, на наше переконання, найвигіднішим.

Втім, проти подібної невизначеності українського козацтва принципово не заперечувала польсько-литовська влада, з одного боку, сприяючи активному залученню козаків до вирішення зовнішньополітичних проблем та не заперечуючи проти участі в організації козацьких зағонів представників князівської еліти (О. Дашковича, Б. Претвича, Б. Ружинського на інших «князів крові», що відразу в очах сучасників надавало справі легітимності), а з іншого боку, використовувала юридичну невизначеність козацтва для зняття у разі потреби з себе звинувачень з боку Криму чи Росії за несанкціоновані козацькі напади.

Висновки. Таким чином, на гіпотетичному рівні, проте з великою вірогідністю можна стверджувати існування великої зацікавленості Великого князівства Московського в якнайшвидшому організаційному оформленні українського козацтва на литовсько-кримському кордоні протягом першої половини XVI ст. Зазначений регіон сфокусував геополітичні інтереси не тільки країн, які безпосередньо могли розраховувати на посилення в нових історичних умовах власної державної позиції за рахунок апелювання до давньоруської спадщини (великі князівства Литовське та Московське, Кримське ханство), але й, з огляду на систему міжнародних договорів, уній та сеньйорально-васальних відносин, Королівства Польського, Османської та Священної Римської імперії. Росія в досліджувану добу, коли активно та наполегливо розроблялися провідні богословські, державотворчі та геополітичні доктрини, які надовго визначили внутрішню та зовнішню політику країни, не могла без уваги залишити нагоду використати для власних інтересів процес організаційного оформлення професійних збройних зағонів, які склалися переважно з православних вояків та які від самого початку очолювали та брали під покровительство представники православних князівських сімей – носіїв давньоруської державної традиції, боротьба за яку складала основу геополітичної стратегії Москви. Тривала юридична невизначеність українського козацтва створювала необхідний діапазон свободи для його використання для потреб Великого князівства Московського без дипломатичних ускладнень з Кримом та Литвою.

Бібліографічні посилання

1. *Борисов В. С.* Государь всея Руси / В. С. Борисов. – М., 1991.
2. *Борисов В. С.* Иван III / В. С. Борисов. – М., 2003.
3. *Бычкова М. Е.* Состав класса феодальной России в XVI в. / М. Е. Бычкова. – М., 1986.
4. *Вирський Д.* Околиця Ренесансу: Річсполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.) / Д. Вирський. – К., 2007. – Ч. 1.
5. *Зимин А. А.* Россия на пороге нового времени (Очерки политической истории России первой трети XVI в.) / А. А. Зимин. – М., 1972.
6. *Зимин А. А.* Формирование боярской аристократии во второй половине XV – первой половине XVI в. / А. А. Зимин. – М., 1988.
7. *Каштанов С. М.* Социально-политическая история России конца XV – первой половины XVI в. / С. М. Каштанов. – М., 1967.
8. *Коллманн Н.* Соединенные честью. Государство и общество в России раннего нового времени / Н. Коллманн. – М., 2001.
9. *Кром М. М.* «Вдовствующее царство»: Политический кризис в России эпохи «боярского правления» (30–40-е гг. XVI в.) / М. М. Кром. – М., 2010.
10. *Леп'яко С. А.* Українське козацтво у міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. / С. А. Леп'яко // Історія українського козацтва : [Нариси у 2 т.] / ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.) [та ін.]. – К., 2006. – Т. 1. – С. 326–343.
11. *Мусин А. Е.* Milites Christi Древней Руси: Военская культура русского средневековья в контексте религиозного менталитета / А. Е. Мусин. – СПб., 2005.
12. *Петров К. В.* Приказная система управления в России в конце XV–XVII в. / К. В. Петров. – СПб., 2005.
13. *Синицына Н. В.* Третий Рим. Истоки и эволюция русской средневековой концепции / Н. В. Синицына. – М., 1998.
14. *Смирнов В. А.* Россия и Турция в XVI–XVII вв. / В. А. Смирнов. – М., 1946. – Т. 1.
15. *Филюшкин А. И.* Василий III / А. И. Филюшкин. – М., 2010.
16. *Хорошкевич А. Л.* Русь и Крым: от союза к противостоянию / А. Л. Хорошкевич. – М., 2001.
17. *Черкас Б.* Козацтво на службі уряду в першій третині XVI ст. / Б. Черкас // Україна крізь віки : зб. наук. пр. на пошану В. Смолія. – К., 2010. – С. 203–212.
18. *Черкас Б. В.* Політична криза в Кримському ханстві і боротьба Іслам-Гірея за владу в 20–30-х рр. XVI ст. / Б. В. Черкас // Україна у Центрально-Східній Європі / ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.) [та ін.]. – К., 2000. – С. 38–50.
19. *Черкас Б. В.* Остафій Дашкович – черкаський і канівський староста XVI ст. / Б. В. Черкас // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 60–68.
20. *Черкас Б. В.* Семен Полозович / Б. В. Черкас // Український історичний збірник. – 2004. – Вип. 7. – С. 95–105.
21. *Черкас Б. В.* Українське козацтво наприкінці XV – у першій половині XVI ст. / Б. В. Черкас // Історія українського козацтва : [Нариси у 2 т.]. – К., 2006. – Т. 1. – С. 57–65.
22. *Щербак В. О.* Джерела формування українського козацтва / В. О. Щербак // Історія українського козацтва : [Нариси у 2 т.]. – К., 2006. – Т. 1. – С. 65–73.
23. *Щербак В. О.* Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / В. О. Щербак. – К., 2000.

Надійшла до редколегії 18.11.2010